

СЛОВО І ДОЛЯ

У статті відбито шлях у велику науку видатного мовознавця академіка В. М. Русанівського. Аналізуються його різнобічні наукові інтереси, праці в різних галузях мовознавства: лексикографії, історії української мови, стилістики, лінгводидактики, славістики.

Ключові слова: В. М. Русанівський, українське мовознавство, Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України.

Кожна національна наука входить до глобального наукового простору яскравими особистостями, завдяки яким вона стає відомою світовому загалові. Українському мовознавству ХХ ст. таких видатних постатей не бракувало, але й серед них зіркою першої величини, всебічно обдарованим гуманітарієм, людиною великої притягальної сили, сповненої позитивної енергетики, був академік Віталій Макарович Русанівський.

Філологічна сім'я, з якої походить Віталій Макарович, прищепила йому любов до слова, щире захопання у рідну мову, її красу і силу. В. М. Русанівський народився 25 червня 1931 р. у Харкові. Батько його — Макар Олексійович Русанівський, відомий шевченкознавець, учень професора М. Грунського, був доцентом кафедри української літератури Київського державного університету, а також обіймав посаду декана філологічного факультету. Його доброзичливість, інтелігентність, щирість у стосунках з людьми і досі із вдячністю згадують колишні студенти-філологи, яким пощастило вчитися тоді на філфаці. Потім Макар Олексійович Русанівський працював в Інституті української літератури ім. Т. Г. Шевченка.

Талановитий науковець Макар Олексійович Русанівський найбільше цікавився творчістю великого Кобзаря. 1939 року одним із перших зі свого наукового покоління захистив кандидатську дисертацію. Велика його стаття про харківських романтиків, попередників Тараса Шевченка, про спільне і відмінне в їхній творчості з'явилася у збірці до 125-річчя Кобзаря.

У перші дні війни Макара Олексійовича було заарештовано та звинувачено в буржуазному націоналізмі, а потім без суду і слідства за прямим розпорядженням прокурора страчено в Лук'янівській в'язниці. Після ХХ з'їзду КПРС 1956 р. його реабілітовано, а 10 травня 1989 р. Комісія партійного контролю ЦК Компартії України прийняла постанову про партійну реабілітацію безпідставно репресованого колишнього декана філологічного факультету Київського університету доцента М. О. Русанівського.

Мати В. М. Русанівського, теж філолог-шевченкознавець, Серeda Лизавета Омелянівна, познайомилася зі своїм майбутнім чоловіком у Харкові, коли навчалася в Інституті народної освіти (ІНО), там і побралися. Після переїзду до

Києва жили спочатку в невеликій кімнаті на Керосинній, а потім купили недобудовану хату на Батіївській горі, довели її до пуття, там і жили з батьками та двома синами.

Страшні роки війни, арешт чоловіка, турбота про старих і малих лягли на тендітні жіночі плечі. Треба було піднімати на ноги синів. Десятирічний Віталій з острахом чув, як падають німецькі бомби на Київ, як страшно без батька.

До війни він два роки провчився у 115-ій середній школі м. Києва, під час війни самотужки «пройшов» третій і четвертий класи. І коли визволили Київ, пішов одразу в п'ятий клас. Дуже боявся, що не опанує російської, адже сім'я була україномовна, але перший диктант написав на чотири (видно, і в цьому виявився його філологічний хист).

1949 р. Віталій Макарович із медалью закінчує школу і вступає до Київського державного університету. Після співбесіди його довго не зараховували, доки не викликали до спецчастини і не запитали про батька. На той час на руках у Віталія була довідка про смерть батька 26 липня 1941 р. Так, через вісім років, на філфаці знову зазвучало таке філологічне прізвище Русанівський.

Коли на українському відділенні студентам було запропоновано спеціалізації з мовознавства чи літературознавства, перед Віталієм Макаровичем та його університетським товаришем, майбутнім професором Віктором Коптіловим не стояло питання вибору. Вони обидва обрали мовознавство, яке здавалося юнакам солідним. А в мовознавстві юний Віталій обрав ще «солідніший» розділ — історичну граматику української мови, що є вищою математикою для мовознавців і високим пілотажем для філологів узагалі. Дипломну роботу Віталій Макарович писав у доцента Петра Дмитровича Тимошенка, про відданість якого науці та вимогливість до студентів ще й досі, через багато років після його смерті, ходять легенди на філологічному факультеті.

Петро Дмитрович Тимошенко (1920–1984) став і науковим керівником Віталія Русанівського, коли він 1954 р., після закінчення навчання, вступив до аспірантури при кафедрі української мови Київського державного університету. Відомий учений спрямував інтереси юного аспіранта на дослідження історії граматичних категорій виду і часу в українській мові XVI–XVII ст.

Актуальність дослідження історії української мови на той час зумовлювало те, що не була ще опрацьована джерельна база досліджень, багато писемних пам'яток не ввійшло в науковий обіг, а також не вирішеними залишалися часткові питання.

Кандидатська дисертація юного аспіранта була настільки вагомим дослідженням в історії граматики української мови, в якій бракувало конкретних праць, присвячених аналізу тих чи інших граматичних елементів, що лягла в основу монографії «Значення і взаємозв'язок граматичних категорій виду і часу в українській мові XVI–XVII ст.» (К., 1959). В українській лінгвістиці не так уже й багато прикладів, щоб 28-річний мовознавець опублікував таку фундаментальну працю.

Захистивши 1960 р. кандидатську дисертацію, В. М. Русанівський приходить до Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні Академії наук УРСР, де пройшло понад 45 років його творчого, наукового, кар'єрного життя. Саме в Інституті мовознавства виявляється яскрава лінгвістична обдарованість В. М. Русанівського, різнобічність його наукових інтересів і уподобань: від ортології до лексикографії, від історії мови до термінознавства, від граматики до загальних і конкретних питань славістики, від міжмовних контактів до філософських питань мовознав-

ства. Важко знайти ту галузь лінгвістики, в якій би В. М. Русанівський не сказав свого вагомого наукового слова.

Не лише науковий, але й організаторський талант ученого змужнів у цьому інституті. Він був фундатором, першим завідувачем відділу культури мови і стилістики, потім очолив відділ теорії і історії української мови, а згодом відділ західно- і південнослов'янських мов. Довгі роки В. М. Русанівський був заступником директора інституту, а після смерті акад. І. К. Білодіда понад 15 років очолював цю установу.

Широкий науковий діапазон лінгвістичних інтересів В. М. Русанівського ґрунтувався на досконалому знанні досліджених фактів і умінні виокремити з-поміж них головні, визначальні, майстерності їх аналізу й інтерпретації, дотриманні точних норм наукового стилю при їх викладі у поєднанні із жвавістю та дохідливістю.

Дієслівні граматичні категорії виду і часу в українській мові XVI–XVII ст. визначили подальші граматичні пошуки В. М. Русанівського і привели його до дослідження загальних проблем українського дієслова. Напевне, ця частина мови, як ніяка інша, відбиває характер дослідника, що перебував у постійному русі, пошуку точності, адекватному реагуванню на зміни в науці та житті, важливих учинках.

Історія структури українського дієслова за синхронними зрізами досліджувалася В. М. Русанівським як з формально-граматичного, так і з семантичного погляду. Вона представлена не статичною конструкцією, а динамічною системою, яка зазнає постійних змін у часі. Молодий дослідник створив працю, що була піонерською не лише в українському, а й у слов'янському мовознавстві. Основні її ідеї стали фундаментом докторської дисертації, яку В. М. Русанівський захистив 1970 р. На той час він став чи не наймолодшим доктором філологічних наук не лише в Україні, а й у Радянському Союзі.

В. М. Русанівський був також автором розділу «Дієслово» у великій колективній праці «Сучасна українська літературна мова. Морфологія» (К., 1969). У цій епохальній для української морфології роботі учений виступав і як відповідальний редактор, керівник великого авторського колективу, що складався із визначних українських граматистів. Наукове та культурне значення опублікованого в 70-і роки академічного видання курсу «Сучасна українська літературна мова», який складався з шести томів, важко переоцінити: такого системного курсу на той час не мала жодна слов'янська мова.

Дієслово, як перша граматична пристрасть, на довгі роки прив'язало до себе розум Віталія Макаровича. Що б він не робив — український правопис чи словник, підручник чи доповідь на міжнародну конференцію, час від часу повертався до свого улюбленця — дієслова. Віталієві Макаровичу дуже хотілося, щоб його дієслівні роздуми і спостереження були відомі не лише студентів-філологів, вчителів-словесників, а й школяреві, любителю точного слова. Він жваво і пристрасно розповів 1977 р. про українське дієслово в книжці «Дієслово — рух, дія, образ», опублікованій освітянським видавництвом України.

Граматичні роздуми В. М. Русанівського не обмежувалися морфологією, його зацікавлення сягають і словотвору, і синтаксису, він є одним із співавторів таких праць, як «Семантико-синтаксична структура речення» (К., 1983), «Українська грамматика» (К., 1986), низки статей. Зв'язок лексичної та граматичної семантики, взаємозумовленість змісту і форми граматичних одиниць досліджено ним у монографії «Структура лексичної та граматичної семантики» (К., 1988). Поняття внутрішньої форми слова О. О. Потебні В. М. Русанівський творчо за-

стосовував до аналізу механізму змін у лексичній та граматичній системах мови, що є актуальним питанням сучасного теоретичного мовознавства.

Різноманітність філологічного обдарування В. М. Русанівського виявляється в тому, що він одночасно міг опрацьовувати матеріал з різних мовних сфер. Паралельно зі своїми дієслівними спостереженнями серйозно досліджував пам'ятки української мови, визначав правила їх видання, оскільки Інститут мовознавства розпочав велику роботу з видання пам'яток української мови різних стилів і жанрів у великому хронологічному діапазоні. Ці правила він практично застосовував під час видання українських грамот XV ст. (1965), публікація яких була високо оцінена в рецензіях вітчизняних (М. А. Худаш) та зарубіжних мовознавців (К. Регуш).

Різноманітним є лексикографічний доробок В. М. Русанівського: це і тлумачні, орфографічні, термінологічні, орфоепічні та перекладні словники. Він був членом редколегії, одним із редакторів та укладачів «Словника української мови» в 11-ти томах, першого в такому обсязі лексикографічного опису сучасної української мови. Лексичний склад, фразеологія, словотвірна будова знайшли всебічне відображення в цьому словнику. Авторський колектив цієї праці було відзначено Державною премією СРСР у галузі науки і техніки 1983 р. Значення словника вийшло далеко за межі України, його високо поцінують у всьому світі як матеріал для наукових досліджень у галузі лексики, фразеології та словотвору слов'янських мов, для встановлення міжслов'янських семантичних відповідностей, особливо при перекладі з однієї мови на іншу творів художньої літератури.

В. М. Русанівський став ідеологом створення нового тлумачного словника української мови у 20-ти томах, 1-й том якого побачив світ у грудні 2010 р., автором концептуальних засад його укладання. Сподіваємося, що цей словниковий заповіт академіка буде зреалізовано в найближчі роки.

Розпочинав Віталій Макарович свої лексикографічні дослідження з орфографічних словників української мови, виданих 1975 р. Він виявляв свої знання у словниках різних типів і жанрів і як укладач, і як відповідальний редактор, і як автор концептуальних засад. Ним було розроблено концепцію першого в Україні великого російсько-українського словника наукової термінології, що охоплює понад 300 тис. слів, уживаних у суспільно-політичній, природничій, науково-технічній, термінологічній системах. Значення цього словника для розбудови української термінології важко переоцінити.

У численних теоретичних працях з різних галузей мовознавства В. М. Русанівський багато уваги приділяв питанням загальної теорії лексикографії та термінографії. На думку вченого, реєстр словника, його будова і структура мають відбивати ті зміни, що знайшли відображення в тенденціях розвитку сучасної української літературної мови. Це стосується і добору ілюстративного матеріалу, і функціонально-стилістичних характеристик ряду лексем, і сучасних правописних норм.

Майже через двадцять років після публікації орфографічного словника 1974 р. В. М. Русанівський разом із С. І. Головашуком, М. М. Пешак та О. О. Тараненком видає «Орфографічний словник української мови» (К., «Довіра», 1994), який став подією в буремному культурному житті початку 90-х років. Через п'ять років, 1999 р., його було перевидано.

В орфографічних словниках відбилися роздуми В. М. Русанівського про український правопис, його принципи, відповідність живому мовленню.

Протягом майже 40 років Віталія Макаровича хвилювали правописні проблеми, свідченням цього є «Український правопис» (К., 1960), «Довідник з української орфографії і пунктуації» (К., 1964; 1973; 1984; 1986), «Складні питання українського правопису» (К., 1980); «Український правопис» (К., 1990; 1993). Він дуже уважно ставився до тенденцій розвитку правописної сфери, був обережним в оцінці пропонованих новацій, дотримувався давнього лікарського гасла «Не зашкодь!»

Подією у славістичній лексикографії стало видання «Чесько-українського словника» у двох томах (т. 1, 1988; т. 2, 1989), де Віталій Макарович є відповідальним редактором. Плідна праця великого авторського колективу українських і чеських лексикографів успішно завершилася лише завдяки великим науково-організаційним зусиллям В. М. Русанівського, його особистим контактам із провідними чеськими мовознавцями.

У лексикографічному доробку В. М. Русанівського знаходимо відповідальне редагування орфоепічних словників для різних верств користувачів («Орфоепічний словник української мови у 2-х томах», К., «Довіра», 1994; 2003), «Орфоепічний словник української мови. Для школярів і студентів», К.; Ірпінь, «Перун», 2006), перекладних словників, а також словника Л. Г. Скрипник та Н. П. Дзятківської «Власні імена людей», що є протягом багатьох років настільною книжкою державних службовців — від сільради до парламенту.

Історія української мови, шляхи її становлення і формування, з чого, власне, починав свій шлях у науку Віталій Макарович, мала логічне продовження у його роботі над багатотомною працею «Історія української мови» («Вступ». «Фонетика», 1978; «Лексика і фразеологія», 1983; «Синтаксис», 1985). Історичні студії вченого, дослідження ним різножанрових пам'яток української мови втілилися в колективній монографії, де він є відповідальним редактором: «Жанри і стилі в історії української літературної мови» (К., 1989) та у двох виданнях «Історія української літературної мови» (К., 2001; 2002).

Історію української мови, зміни в її структурі В. М. Русанівський розглядає на широкому слов'янському тлі, у загальному контексті індоєвропейських мов. Осмислення історичного розвитку споріднених мов, причини змін на різних структурних рівнях — у центрі уваги автора в праці «Джерела розвитку східнослов'янських літературних мов» (К., 1985). Ця монографія підсумовує роздуми Віталія Макаровича про походження та шляхи розвитку східнослов'янських мов, викладені в раніше опублікованих працях «Народно-розмовна мова як джерело розвитку східнослов'янських літературних мов XVI — початку XVIII ст.» (К., 1978), «Походження і розвиток східнослов'янських мов» (К., 1980).

Глибоке знання теорії та історії мови, контактів різних мов дозволило Віталію Макаровичу звернутися до дослідження філософських проблем мовознавства — соціальної природи мови, зв'язку мови і мислення, мови і суспільства, системи і структури в мові, ідіотнічного й універсального в ній, методологічних проблем мовознавства.

Учений завжди розумів: якщо ти хочеш, щоб твоя наука пішла в люди, треба про її досягнення створювати популярні праці. Він був визнаним майстром науково-популярного жанру в лінгвістиці. Поряд із працями, в яких філософськи осмислюється роль мови в житті суспільства, мовно-культурні взаємини, перу В. М. Русанівського належать такі науково-популярні розвідки, широко знані серед різних верств населення, як «Як парость виноградної лози» (К., 1967), «Рідне слово» (К., 1969), «Чи правильно це написано?» (К., 1972), «Життя слова» (К., 1972), «Розцвітай же, слово» (К., 1983), «Наша мова калинова» (К., 1984).

Окремою гранню філологічного таланту Віталія Макаровича є лінгводидактика — створення підручників і навчальних посібників для середньої та вищої школи. Він є співавтором посібника для середньої школи «Українська мова», який витримав шість видань (1978, 1979, 1981, 1990, 1991, 1992). Розуміючи, що новітні досягнення лінгвістики треба нести у студентські аудиторії, В. М. Русанівський у співавторстві створив навчальні посібники для студентів-філологів «Грамматика української мови. Морфологія» (К., 1993) та «Культура українського народу» (К., 1994).

Серед наукових уподобань В. М. Русанівського — граматичних, лінгводидактичних, славістичних, стилістичних — виокремлюється шевченкіана, досліджувана ним з особливим трепетним почуттям, успадкованим від батьків. Починається вона із скромної теми «Дієприкметник в поезії Т. Г. Шевченка», статті, опублікованої ювілейного 1964 р., і продовжується в статтях «Літопис творчості і боротьби. До характеристики Шевченкового щоденника» (К., 1986), «Світогляд і мова (до 175-річчя з дня народження Т. Г. Шевченка)» (К., 1989), «Історична лексика в поезії Т. Г. Шевченка» (К., 1991), «Із Уманщини, з усієї України (народно-розмовне джерело мови Т. Г. Шевченка)» (К., 1999) та ін., окремих розвідках, присвячених правопису та почерку Шевченка, у Шевченківському словнику, в монографії «У слові — вічність» (К., 2002).

Для більшості українських мовознавців, які сформувалися професійно в 70–90-і роки, В. М. Русанівський був духовним наставником, людиною, яка щедро обдаровувала інших продуктивними ідеями, цікавими думками щодо дослідження тих чи інших мовних явищ. Він умів цінувати думку іншого, ненав'язливо підказуючи раціональні шляхи розв'язання дослідницьких завдань, міг визначити тренд розвитку тих чи інших сфер гуманітарної науки. Його ідеями ще довго наповнюватиметься живильне джерело мовознавчої науки.

N. H. OZEROVA

WORD AND DESTINY

The article gives a biographical outline of an eminent Ukrainian linguist, full member of the Ukrainian National Academy of Sciences professor Vitalii Rusanivskyi. The paper discusses his versatile linguistic interests reflected in his writings in the branches of lexicography, history of the Ukrainian language, stylistics, language teaching, and Slavic studies.

Key words: Rusanivskyi, Ukrainian linguistics, O. O. Potebnia Institute of Linguistics.